

વસ્તી જ રાષ્ટ્રનું સૌથી મોટું સંસાધન ગણાય છે. પ્રકૃતિની ભેટ ફક્ત એ સમયે જ મહત્વની હોય છે જ્યારે તે લોકો માટે ઉપયોગી હોય છે. લોકો પોતાની જરૂરિયાતો અને યોગ્યતાઓને સંસાધનોમાં પરિવર્તિત કરે છે. આ પ્રકારે માનવ-સંસાધન જ અંતિમ સાધન છે. સ્વસ્થ, શિક્ષિત અને પ્રેરણાદાયી લોકો પોતાની જરૂરિયાતો પ્રમાણે સંસાધનોનો વિકાસ કરે છે.

અન્ય સાધનોની જેમ માનવ-સંસાધન વિશ્વમાં સમાન રીતે વિતરણ પામેલ નથી. પોતાના શૈક્ષણિક સ્તર, ઉંમર અને લિંગમાં તે એકબીજાથી અલગ હોય છે, એની સંખ્યા અને લક્ષણ પણ બદલાતાં રહે છે.

વસ્તીનું વિતરણ (Distribution of Population)

પૃથ્વીસપાટી પર જે પ્રકારે વસ્તી ફેલાયેલ છે, તેને વસ્તી-વિતરણની તરાહ કે વસ્તી-વિભાજન કહે છે. ઈ.સ. 1999માં વિશ્વની વસ્તી આશરે 6 અબજ હતી. જેમાંથી વિશ્વની 90 ટકાથી વધારે વસ્તી પૃથ્વીના લગભગ 10 % વિસ્તારમાં વસવાટ કરે છે. વિશ્વમાં વસ્તીનું વિતરણ ખૂબ અસમાન છે. કેટલાક વિસ્તાર ગીચ વસ્તી ધરાવે છે અને કેટલાક વિસ્તાર ખૂબ ઓછી વસ્તી-ગીચતા ધરાવે છે. દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયા, યુરોપ અને ઉત્તર પૂર્વ ઉત્તર અમેરિકા ગીચ વસ્તી-વિસ્તારો ધરાવે છે. ઉચ્ચ અક્ષાંશીય ક્ષેત્રો, ઉષ્ણકટિબંધીય રણ-વિસ્તારો, પર્વતો અને વિષુવવૃત્તીય જંગલોના વિસ્તારોમાં ખૂબ ઓછી વસ્તી વસવાટ કરે છે. દક્ષિણ ગોળાર્ધ કરતા ઉત્તર ગોળાર્ધમાં ખૂબ વધારે વસ્તી વસવાટ કરે છે. વિશ્વની કુલ વસ્તીના લગભગ $\frac{3}{4}$ લોકો એશિયા અને આફ્રિકા ખંડમાં વસવાટ કરે છે. વિશ્વની 60 % વસ્તી ફક્ત 10 દેશોમાં વસવાટ કરે છે. આ તમામ દેશોમાં 10 કરોડથી વધારે લોકો વસવાટ કરે છે.

વસ્તી-ગીચતા (Population Density)

પૃથ્વીનીસપાટીના એકમ ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરનારા લોકોની સંખ્યાને વસ્તી-ગીચતા કહે છે. જેને સામાન્ય રીતે દર ચોરસ કિલોમીટરમાં રજૂ કરી શકાય છે. વસ્તી-ગીચતાને આ સૂત્ર પ્રમાણે પણ દર્શાવી શકાય છે :

$$\text{વસ્તી-ગીચતા} = \frac{\text{દેશની કુલ વસ્તી}}{\text{દેશનું કુલ ક્ષેત્રફળ}}$$

ભારતની સરેરાશ વસ્તી-ગીચતા 2011ના વર્ષ પ્રમાણે 382 છે જ્યારે વિશ્વની સરેરાશ વસ્તી-ગીચતા 54 (2011) વ્યક્તિની છે. સૌથી વધારે વસ્તી-ગીચતા દક્ષિણ મધ્ય એશિયામાં છે. આ સિવાય કમશ: પૂર્વ એશિયા અને દક્ષિણ પૂર્વ એશિયામાં છે.

જાણવું ગમશે

ભારતનાં વિવિધ રાજ્યોમાં વસ્તી-ગીચતા (દર ચોરસ કિમી) વર્ષ 2011

ક્રમ	ભારત/રાજ્ય/કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ	વસ્તી-ગીચતા	સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ	સાક્ષરતા-દર
	ભારત	382	943	74.04
(1)	જમ્મુ અને કશ્મીર	124	889	68.74
(2)	હિમાચલ પ્રદેશ	123	972	83.78
(3)	પંજાબ	551	895	76.68

(4)	ચંડીગઢ	9258	818	86.43
(5)	ઉત્તરાખંડ	189	963	79.63
(6)	હરિયાણા	573	879	76.64
(7)	રા. રા. ક્ષે. દિલ્લી	11320	868	84.94
(8)	રાજસ્થાન	200	928	67.06
(9)	ઉત્તરપ્રદેશ	829	912	69.72
(10)	બિહાર	1106	918	63.82
(11)	સિક્કિમ	86	890	82.20
(12)	અરુણાચલ પ્રદેશ	17	938	66.95
(13)	નાગાલેન્ડ	119	931	80.11
(14)	મણિપુર	115	985	79.85
(15)	મિઝોરમ	52	976	91.58
(16)	ત્રિપુરા	350	960	87.75
(17)	મેઘાલય	132	989	75.48
(18)	અસમ	398	958	73.18
(19)	પશ્ચિમ બંગાળ	1028	950	77.08
(20)	ઝારખંડ	414	948	67.63
(21)	ઓડિશા	270	979	73.45
(22)	છત્તીસગઢ	189	991	71.04
(23)	મધ્યપ્રદેશ	236	931	70.63
(24)	ગુજરાત	308	919	79.31
(25)	દમણ અને દીવ	2191	618	87.07

(26)	દાદરા અને નગરહવેલી	700	774	77.65
(27)	મહારાષ્ટ્ર	365	929	82.91
(28)	આંધ્રપ્રદેશ	308	993	67.66
(29)	કર્ણાટક	319	973	75.60
(30)	ગોવા	394	973	87.40
(31)	લક્ષદ્વીપ	2149	946	92.28
(32)	કેરલ	860	1084	93.91
(33)	તમિલનાડુ	555	996	80.33
(34)	પુડુચેરી	2547	1037	86.55
(35)	અંદમાન અને નિકોબાર	46	876	86.27

(સ્રોત : ભારત જનગણના મંત્રાલય વર્ષ : 2011)

વસ્તી-વિતરણને અસર કરનારાં પરિબળો

ભૌગોલિક પરિબળો (Geographical Factors) :

પ્રાકૃતિક રચના :

માનવી હંમેશાં પર્વતો અને ઉચ્ચ પ્રદેશોની સરખામણીએ મેદાની વિસ્તારોમાં રહેવાનું વધારે પસંદ કરે છે. કારણ કે આ વિસ્તાર ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવાપ્રવૃત્તિઓ માટે ઉપયોગી હોય છે. ગંગાના મેદાન વિશ્વના સૌથી વધારે ગીચ વસ્તી ધરાવતા વિસ્તાર છે જ્યારે એન્ડ્રિઝ, આલ્પ્સ અને હિમાલય પર્વત વિસ્તારમાં નહિવત્ વસ્તી વસવાટ કરે છે.

આબોહવા (Climate)

વસ્તી સામાન્ય વિષમ તીવ્ર આબોહવા એટલે કે ખૂબ ગરમ અથવા ખૂબ ઠંડા વિસ્તારો જેમકે સહરાનું રણ, રશિયાનો ધ્રુવપ્રદેશ, કેનેડા અને એન્ટાર્કટિકમાં વસવાટ કરવાનું પસંદ કરતી નથી.

જમીન (Soil)

ફળદ્રુપ જમીન ખેતી માટે ઉપયોગી હોય છે. ભારતમાં ગંગા અને બ્રહ્મપુત્ર, ચીનમાં હવાંગ-હો અને ચાંગ જિયાંગ તથા ઈજિપ્તમાં નાઈલ નદીના ફળદ્રુપ મેદાન ગીચ વસ્તી ધરાવતા વિસ્તારો છે.

જળ (Water)

વસ્તી આવા ક્ષેત્રમાં વસવાટ કરવા પ્રાથમિકતા આપે છે. જ્યાં બિનક્ષારીય જળ સરળતાથી ઉપલબ્ધ હોય છે. વિશ્વની નદી ખીણો ગીચ વસવાટક્ષેત્ર ધરાવે છે. જ્યારે રણવિસ્તારો ખૂબ ઓછી વસ્તી ધરાવે છે.

ખનિજ (Mineral)

ખનિજ સંસાધનવાળા વિસ્તારો વધુ વસ્તી ધરાવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની હીરાની ખાણો અને મધ્યપૂર્વ એશિયામાં ખનિજતેલનાં ક્ષેત્રો લોકોને વસવાટ માટે પ્રેરિત કરે છે.

સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક પરિબળો

સામાજિક પરિબળ : સારાં રહેઠાણ, શિક્ષણ અને સ્વાસ્થ્યની સગવડોના વિસ્તારો વધુ ગીચતાવાળા છે. દા.ત., પૂણે

સાંસ્કૃતિક પરિબળ : પરિવાર, ધર્મ અને સાંસ્કૃતિક મહત્ત્વ ધરાવતા સ્થાન વસ્તીને આકર્ષિત કરે છે. વારાણસી, જેરુસલેમ અને વેટિકન સિટી એનાં ઉદાહરણો છે.

આર્થિક પરિબળો : ઔદ્યોગિક વિસ્તાર રોજગારીની તક ઊભી કરે છે. વસ્તી મોટી સંખ્યામાં આ વિસ્તારો તરફ આકર્ષિત થાય છે. જાપાનમાં ઓસાકા અને ભારતમાં મુંબઈ બંને ગીચ વસવાટનાં ક્ષેત્રો છે.

વસ્તીનું સ્થાનિક વિતરણ

ભારતની વસ્તીનું વિતરણ અસમાન છે. પર્વતો, રણપ્રદેશો તથા જંગલક્ષેત્રની સરખામણીએ મેદાનોમાં વસ્તી વધુ વસવાટ કરે છે. સામાન્ય રીતે મોટા વિસ્તારોના રાજ્યમાં વધુ વસ્તી હોય છે, પરંતુ આ નિયમ ત્યારે જ લાગુ પડે છે જ્યારે તેના પ્રાકૃતિક સંસાધનોનો આધાર વિશેષતઃ જમીન સમતળ હોય. આથી નદી તથા કિનારાનાં મેદાનોમાં આવેલ રાજ્યો તથા જિલ્લા અને શહેરી ક્ષેત્રોમાં પણ વસ્તી વધુ હોય છે. જો ભારતમાં રાજ્યવાર વસ્તીના વિતરણ પર નજર કરીએ તો અનેક વિષમતાઓ જોવા મળે છે. એવું ખાસ કરીને એટલા માટે છે કે, રાજ્યના ક્ષેત્રમાં તથા તેના સંસાધન આધારમાં પણ અનેક વિવિધતા છે. જેમકે હિમાલયી લઘુ રાજ્ય સિક્કિમની વસ્તી માત્ર 6.10 લાખ છે. જ્યારે તેનાથી વિરુદ્ધ ઉત્તરપ્રદેશની વસ્તી 19.98 કરોડ છે. દસ રાજ્ય એવા છે જેમાં પ્રત્યેકની વસ્તી પાંચ કરોડથી વધુ છે. ફક્ત પાંચ રાજ્યો ઉત્તરપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, બિહાર, પશ્ચિમ બંગાળ અને આંધ્રપ્રદેશમાં દેશની અડધાથી વધુ વસ્તી વસવાટ કરે છે. એનો એવો અર્થ નથી કે વિશાળ ક્ષેત્રફળવાળા રાજ્યની વસ્તી પણ વિશાળ જ હોય. ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ રાજસ્થાન ભારતનું સૌથી મોટું રાજ્ય છે પરંતુ દેશની માત્ર આશરે 5.66 % વસ્તી ત્યાં વસવાટ કરે છે. આવી જ રીતે ક્ષેત્રફળની દૃષ્ટિએ મધ્યપ્રદેશ દેશનું બીજું સૌથી મોટું રાજ્ય છે જ્યાં દેશની વસ્તીના ફક્ત આશરે 6 % વસ્તી વસવાટ કરે છે. એનાથી વિરુદ્ધ ઉત્તરપ્રદેશ 7.26 % ક્ષેત્રફળ ધરાવે છે, જ્યાં આશરે 16.51 % વસ્તી વસે છે અને દેશના 2.6 % ક્ષેત્રફળવાળા બિહાર રાજ્યમાં આશરે 8.60 % વસ્તી વસવાટ કરે છે.

વિશ્વ કૃષિ અને ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર

ભારતની વ્યાવસાયિક સંરચનામાં ખૂબ અસંતુલન છે. આજે પણ આપણી વસ્તીનો આશરે $\frac{2}{3}$ ભાગ કૃષિ પર આધારિત છે. જેમાં મત્સ્ય, જંગલ-પ્રવૃત્તિ અને પશુપાલનનો પણ સમાવેશ થાય છે. સંયુક્ત રાજ્ય અમેરિકા જેવા દેશોમાં કુલ વસ્તીના 5 % વસ્તી જ આવાં પ્રાથમિક કાર્યોમાં જોડાયેલાં છે. જાપાનમાં આ આંકડો થોડો વધુ છે, છતાં પણ તે 10 ટકાથી ઓછો જ છે. વિકસિત દેશોમાં તેના લગભગ $\frac{1}{4}$ શ્રમિકો ઉદ્યોગમાં જોડાયેલા છે. આ ભાગ (સેક્ટર) ખૂબ જ મહત્ત્વનો છે કારણ કે આ એક જ ભાગ મૂલ્યવૃદ્ધિ માટે પ્રત્યક્ષ રૂપે સંબંધ રાખે છે. તેના દ્વારા રાષ્ટ્રીય સંપત્તિ અને આવકમાં વૃદ્ધિ થાય છે. ભારતમાં આ મહત્ત્વપૂર્ણ ક્ષેત્રોમાં ફક્ત 10 % વસ્તી જ છે. મૂડી અને આધુનિક ટેક્નોલોજીની અછત ખૂબ અવરોધક છે. આપણા કુલ શ્રમના $\frac{1}{4}$ લોકો તૃતીય પ્રકારની સામાજિક સુવિધાઓ જેવી કે, સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, પરિવહન, સંચાર, બેન્ક, વીમા, મનોરંજન, કળા વગેરેમાં જોડાયેલ છે.

આમ, એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આપણે કૃષિક્ષેત્રના એક ખૂબ જ મોટા ભાગ (સેક્ટર)માં અલ્પ રોજગારમાં જોડાયેલ છીએ. તેમને બીજા સેક્ટરમાં જોડવા પડશે, ત્યારે આપણા કુલ રાષ્ટ્રીય ઉત્પાદનમાં સમાજ દ્વારા નિર્મિત કુલ રાષ્ટ્રીય આવકમાં વૃદ્ધિ થશે. આપણા દેશના લોકોનાં જીવનધોરણના સ્તરને સારું બનાવવાની આ એકમાત્ર પદ્ધતિ છે.

આપણા દેશમાં કૃષિ પર આશ્રિત વસ્તીનું પ્રમાણ આશરે $\frac{2}{3}$ છે. દ્વિતીય તથા તૃતીય વ્યવસાયમાં જોડાયેલા લોકોનું પ્રમાણ ક્રમશઃ લગભગ 13 % તથા 20 % છે. ભારતમાં બીજા દેશોની સરખામણીએ યુવા વસ્તી વધુ છે. પરિણામે ભારતમાં 20 વર્ષમાં 32 % સુધી વૃદ્ધિ થવાની સંભાવના છે. વિકાસના ઉચ્ચ સ્તરે ગુણવત્તાયુક્ત સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ અને તાલીમ કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થાય તો વસ્તીવિષયક લાભથી વિકાસ-ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ થઈ શકે છે. બીજું એક એવું અનુકૂળ પર્યાવરણ બનાવવું જોઈએ કે જેમાં અર્થવ્યવસ્થામાં ફક્ત ઝડપી વૃદ્ધિ જ નહિ પરંતુ યુવાનોની આકાંક્ષાઓને પૂરી કરવા માટે ઉત્તમ કક્ષાના રોજગારની તકમાં પણ વધારો થાય. આમ, આપણે કહી શકીએ કે વસ્તીવિષયક લાભમાં યુવા વસ્તીને માનવ-સંસાધન પરિવર્તન થવાનો અવસર મળશે. ભારતમાં 19.4 % વસ્તી યુવા વસતી છે. જ્યારે ગુજરાતમાં તે 19.45 % વસ્તી છે.

સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ (Sex Ratio)

પ્રતિ 1000 પુરુષોની વસ્તીમાં સ્ત્રીઓની વસતીને સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ કહે છે, જેને સૂત્ર દ્વારા આમ દર્શાવી શકાય :

$$\text{સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ} = \frac{\text{મહિલાની વસ્તી}}{\text{પુરુષની વસ્તી}} \times 1000$$

આપણા દેશમાં પુરુષોનું પ્રમાણ વધારે છે. વીસમી સદીની શરૂઆતમાં ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ દર 1000 પુરુષે 972 સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ (1901) હતું. પછીના દસકાઓમાં તે દર ઘટતો ગયો. છેલ્લા દસકામાં તેમાં થોડો સુધારો થયો. ઈ.સ. 2011 માં વધીને 943 થઈ ગયો. કેરલ રાજ્યમાં 1084 અને પુડુચેરીમાં 1037 સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ છે. અહીં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ મહિલાઓના પક્ષમાં છે.

(સ્રોત : ભારત જનગણના મંત્રાલય વર્ષ : 2011)

સાક્ષરતા (Literacy Rate)

7 વર્ષ કે તેનાથી વધુ વયજૂથની કોઈ પણ વ્યક્તિ કોઈ પણ એક ભાષા વાંચી-લખીને સમજી શકતી હોય તો તે સાક્ષર કે અક્ષરજ્ઞાન ધરાવતી વ્યક્તિ ગણાય છે.

$$\text{સાક્ષરતા-દર} = \frac{7 \text{ વર્ષ કે તેનાથી વધુ ઉંમરના સાક્ષર વ્યક્તિઓની વસ્તી}}{7 \text{ વર્ષ કે તેનાથી વધુ ઉંમરની વસ્તી}} \times 100$$

સાક્ષરતાનો સંબંધ સામાન્ય રીતે સ્કૂલ જવા સાથે હોય છે. ભલે તે ઔપચારિક હોય કે અનૌપચારિક. ભારતમાં સાક્ષરતાનો દર 5 % (1901) થી વધીને 74.04 % (2011) થઈ ગયું છે. આપણા દેશનાં લગભગ 82.1 % પુરુષ તથા 65.4 % મહિલાઓ આજે સાક્ષર છે. બીજા શબ્દોમાં આપણા દેશનાં આશરે $\frac{3}{4}$ પુરુષ અને અડધાથી વધુ મહિલાઓ સાક્ષર છે. કેરલમાં સાક્ષરતા 94 % છે જે બધાં રાજ્યોથી વધુ છે અને તેના પછી 92.3 % સાથે લક્ષદ્વીપ બીજા સ્થાને છે તથા 91.6 % સાક્ષરતા સાથે મિઝોરમ ત્રીજા સ્થાને છે. આપણા દેશમાં બિહાર 63.8 % રાજ્યનો સાક્ષરતા-દર સૌથી ઓછો છે. જનગણના ઈ.સ. 2011 વસ્તીવૃદ્ધિ અને નિરક્ષરતાની વચ્ચે એક ઘનાત્મક સંબંધ છે. અરુણાચલ પ્રદેશ, રાજસ્થાન, ઝારખંડ, આંધ્રપ્રદેશ એવાં રાજ્ય છે જ્યાં સાક્ષરતાની ટકાવારી ખૂબ જ ઓછી છે અને આ રાજ્યોમાં વસ્તીવૃદ્ધિનો દર વધુ છે. આ સંબંધમાં મહિલા-સાક્ષરતાનું મહત્વ વધુ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપો :

- (1) વસ્તીને એક સંસાધન તરીકે કેમ સમજવામાં આવે છે ?
- (2) વિશ્વમાં વસ્તીના અસમાન વિતરણનાં કારણો કયાં છે ?
- (3) વસ્તી-ગીચતાનો અર્થ શું છે ?
- (4) વસ્તી-વિતરણને અસર કરનાર કોઈ બે પરિબળોની ભૂમિકાનું વર્ણન કરો.

2. સાચા ઉત્તર સામે ખરા (✓)ની નિશાની કરો :

(1) વસ્તી-વિતરણ શબ્દનો અર્થ છે.

(A) કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં સમયની સાથે વસ્તીમાં કયા પ્રકારનું પરિવર્તન થાય છે.

(B) કોઈ વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાં જન્મ લેનાર લોકોની સંખ્યાના સંદર્ભમાં મૃત્યુ પ્રાપ્ત કરનારા લોકોની સંખ્યા કેવી છે.

(C) કોઈ આપેલા ક્ષેત્રમાં લોકો કયા સ્વરૂપે ફેલાયેલા છે.

(2) એ ત્રણ મુખ્ય પરિબળો કયાં છે જેમાં વસ્તીમાં પરિવર્તન થાય છે ?

(A) જન્મ, મૃત્યુ અને લગ્ન (B) જન્મ, મૃત્યુ અને સ્થળાંતર (C) જન્મ, મૃત્યુ અને જીવન-દર

(3) ઈ.સ. 1999માં વિશ્વની વસ્તી કેટલી હતી ?

(A) એક અબજ (B) 3 અબજ (C) 6 અબજ

3. સંકલ્પના સમજાવો :

(1) જાતિ-પ્રમાણ (2) સાક્ષરતા (3) વસ્તી-ગીચતા

4. ખાલી જગ્યા પૂરો :

(1) વિશ્વમાં વસ્તીની દૃષ્ટિએ ભારત ક્રમે છે.

(2) ભારતમાં સ્ત્રી-પુરુષનું પ્રમાણ છે.

(3) ભારતમાં રાજ્યમાં સાક્ષરતાનો દર સૌથી વધુ છે.

(4) ગુજરાતમાં વસ્તી-ગીચતાનું પ્રમાણ છે.

